ПРОФЕСІЙНА ПІДГОТОВКА СОЦІАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ

УДК 37.01–364-4л
DOI: https://doi.org/10.17721/2616-7786.2020/6-1/10

І. Бодрова, асп.
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, Україна
ORCID iD 0000-0003-3510-0039

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ МОДЕЛІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ МАЙБУТНЬОГО СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА

Проаналізовано положення досліджень проблем моделей професійного самовизначення. Аналіз цього феномена крізь призму моделі самовизначення, запропонованої П. Г. Щедровицьким у низці наукових праць, дозволив виділити специфіку основних груп чинників, актуальних для процесу професійного самовизначення майбутнього соціального працівника.

Ключові слова: самовизначення, професійне самовизначення, акт самовизначення, структура акту самовизначення, особистість, чинники самовизначення соціального працівника.

Постановка проблеми. Україна сьогодні переживає найскладніші часи. Політична та економічна кризи, військові дії на Сході країни призвели до виникнення таких соціально-економічних проблем, як зростання інфляції та безробіття, зниження якості життя, зменшення рівня соціальних виплат і соціальних гарантій. Більша частина населення опинилася в дуже скрутному становищі та стикається із соціальними проблемами, які самостійно розв'язати не в змозі. У цих обставинах зростає усвідомлена потреба у кваліфікованих соціальних працівниках, які у своїй діяльності демонструють актуальні поведінкові та інструментальні патерни роботи. З погляду багатьох дослідників, перспектива ефективного розвитку таких професіоналів тісно пов'язана із процесом професійного самовизначення, його такими складовими, як правильна оцінка індивідуальних рис, визначеності індивіда в домінуючій рольовій моделі, наявності в нього об'єктивної картини щодо ситуації у професійній сфері та перспектив свого розвитку.

Актуальність теми обумовлена й тим, що система професійної підготовки майбутніх спеціалістів недостатньо спрямована на формування спеціаліста як особистості та професіонала з певним набором особистісних якостей, цінностей, знань, умінь і навичок. У літературі широко представлені дослідження, що визначають комплекс професійних якостей соціального працівника. Зростає інтерес не тільки до проблем розвитку теорії та практики соціальної роботи, а й до особистості професіонала, його особливостей і якісних характеристик. Стає важливим, хто ті люди, що здійснюють свій професійний вибір на користь професії "соціальний працівник" (які їхні якості, прагнення, інтереси), якими мотивами вони керуються, здійснюючи такий вибір. Також потребують подальшого опрацювання методи й технології створення ефективних педагогічних шляхів і засобів формування професійного самовизначення майбутніх соціальних працівників. Для цього ми вважаємо необхідним звернути увагу на виявлення специфіки структури процесу професійного самовизначення як бази для технологізації методів формування стійкої самоідентифікації соціального працівника.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичні засади моделі становлення особистості взагалі та спеціаліста соціальної сфери зокрема знайшли відображення у філософських, психолого-педагогічних, соціологічних дослідженнях широкого кола авторів (А. Маслоу, Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, С. Л. Рубінштейн, В. П. Бех, В. Г. Бочарова, В. П. Андрущенко, О. В. Безпалько, І. Д. Бех, М. П. Лукашевич, Н. І. Кривоконь, Е. Ф. Зеєр, Л. Г. Гуслякова, С. І. Григорьєв, Є. І. Холостова, І. В. Козубовська та ін.); положення, що стосуються професійної підготовки майбутніх соціальних працівників – е роботах А. Й. Капської, О. Г. Карпенко, Н. М. Чернухи, О. В. Безпалько, А. Б. Белінської та ін. Психолого-педагогічні концепції професійного самовизначення особистості опрацьовані також досить широко (С. Л. Рубінштейн, Є. І. Головаха, К. О. Абульханова-Славська, Л. І. Божович, А. Маслоу, А. М. Кухарчук, А. В. Мудрик, Е. Еріксон, Е. Фромм та ін.).

Контент-аналіз актуальної нормативно-правової бази, що окреслює фундаментальні засади державної освітньої та соціальної політики (закони України "Про освіту", "Про вищу освіту", "Про зайнятість населення", нормативно-правові акти "Концепція державної системи професійної орієнтації населення", "Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається" та інші державні документи), свідчить про те, що процес формування професійних якостей (як озброєності теоретичними та практичними вміннями, так і відповідних моральних і психологічних рис) соціального працівника усвідомлюється як один із важливих факторів покращення якості надання соціальних послуг у державі.

У роботах сучасних дослідників можна виділити такі основні підходи до аналізу проблеми самовизначення загалом і професійного самовизначення як окремого різновиду:

- філософсько-соціологічний (А. М. Титаренко, М. І. Рутковіч, М. Х. Титма, В. І. Шубіна, О. Г. Спіркін та ін.);
- психолого-педагогічний (В. В. Чебишева, О. Р. Асмолов, Т. В. Кудрявцева, В. Ф. Сафін, О. В. Мудрик, Г. О. Шавір та ін.);
- соціально-психологічний (К. О. Абульханова-Славська, В. А. Ядов, О. В. Петровський, І. С. Кон та ін.).

Мета статті. Ця робота є спробою опрацювати існуючі моделі професійного самовизначення та виявити специфічність його обставин для сфери соціальної роботи як окремого випадку самовизначення, що набуває специфічних рис за рахунок конфлікту індивідуальних рис і уявлень майбутнього соціального працівника про себе, свою роль і статус у спільнотах, що оточують особистість, про суспільство (сформоване культурними нормами) і окремі фактори, що є характерними для цієї сфери діяльності.

Виклад основного матеріалу. Майбутній соціальний працівник, вступаючи на професійний шлях служіння інтересам суспільства, робить вибір, що формує його подальшу долю як людини та члена цілої низки спільнот. Те, наскільки цей вибір є свідомим і збігається із базовими уявленнями про себе, обрану професію, суспільство й особливості його функціонування, є запорукою подальшого особистісного та професійного розвитку індивіда, фактором якісного виконання їм своїх обов'язків, прагнення до розширення професійних знань, умінь та навичок, створення дійсно якісного продукту у сфері соціальних послуг.

© Бодрова І., 2020

Відповідно до ст. 1 "Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається" основою професійного самовизначення особи є самопізнання та об'єктивна самооцінка індивідуальних особливостей, зіставлення своїх професійно важливих якостей і можливостей із вимогами, необхідними для набуття конкретних професій, і кон'юнктурою ринку праці [1].

Швидкість соціальних змін, перебудова ринку праці, гнучкість уявлень про свої потреби на різних етапах шляху індивіда роблять процеси професійного самовизначення важливими протягом усього періоду активного життя.

Е. Ф. Зеєр зазначає, що виникнення проблем, які стосуються визначення свого ставлення до професії та її зміни, аналізу результатів і досягнень у професії, змін кар'єрних планів постають перед особистістю постійно [2].

У своїй концепції професійного розвитку А. Маслоу покладає близьким до самовизначення поняття *самоактуалізації* як устремління до вдосконалення, самовираження протягом життя.

Г. П. Щедровицький вважає самовизначення здатністю будувати себе, умінням переосмислювати свою сутність [3].

А. К. Маркова у своїх роботах зазначає, що професійне самовизначення – це визначення особистістю себе відносно вироблених у суспільстві (і прийнятих даною особистістю) критеріїв професіоналізму [4].

М. Дубінка вказує, що професійне самовизначення полягає в усвідомленні особистістю себе як суб'єкта конкретної професійної діяльності та передбачає самооцінку людиною власних індивідуально-психологічних якостей і зіставлення своїх можливостей із психологічними вимогами професії до спеціаліста [5].

Є. І. Головаха виділяє способи, якими відбувається професійне самовизначення:

- інституційний – через соціальні інституції суспільства, які залучені до виховного процесу;
- традиційний – через сім'ю та значущі для особистості групи;
- стилізований – через різноманітні субкультури, течії, рухи;
- міжособистісний – через наслідування значущих особистостей;
- рефлексивний – такий, що базується на власному досвіді, пережитому й усвідомленому [6].

В. Л. Оссовський виділяє три групи факторів, що впливають на професійне самовизначення:

- фактори соціальної структури як такі, що окреслюють суспільний простір, у межах якого можливий вибір професії як наслідок певного соціального статусу;
- фактори, які пов'язані з певним історичним етапом у розвитку конкретної соціальної структури – специфіка кожного історичного етапу формує певну спільність соціального досвіду поколінь, багато в чому визначаючи їхній професійний шлях;
- специфічні ситуативні фактори – до цієї групи факторів належать здібності та характерологічні риси самих індивідів, особливості індивідуальних біографій [7].

Отже, процес професійного самовизначення не перебігає за одну мить, він є процесом, у якому комплексно та поступово нашаровуються багато факторів: культурні норми, набуті особистістю у процесі виховання та соціалізації, уявлення про соціум і взаємини в ньому, перебування та статус особи в різних спільнотах, успішність у інших сферах життя, соціальні стереотипи, психологічні особливості індивіда. Таким чином, перебуваючи під впливом обставин, особистість може реалізовувати цей процес неодноразово і постати перед необхідністю зробити вибір у будь-яку мить.

Якщо узагальнити аналіз досліджень професійного самовизначення як бази для оцінювання ефективності професійного становлення особистості, то можна виділити такі положення:

- професійне самовизначення здійснюється протягом усього професійного життя, його ядром є свідомий вибір професії з урахуванням своїх особливостей і можливостей, вимог професійної діяльності та соціально-економічних умов;
- професійне самовизначення породжує зіткнення різних цілей, інтересів, позицій, розбіжність потреб у самореалізації та реальних можливостей, протиріччя між "Я-реальним", "Я-відображеним" і "Я-можливим";
- ці протиріччя призводять до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів, подолання яких зазвичай супроводжується переходом на нову стадію професійного становлення.

Вищеозначені конфлікти можуть мати деструктивний вплив на особистість, ускладнюючи її вибір, витрачаючи час і енергію на прийняття рішень. Але, водночас, вступаючи в діалектичне протиборство, вони є джерелом розвитку професіонала.

За результатами соціологічних досліджень, що проводилися ще за часів радянської влади, ефективність роботи індивіда, який визначився із професією вдало і є мотивованим, становить 100 %, ефективність діяльності працюючого тільки заради винагороди, без вираженої мотивації, – 65 %; мотивованого, але за невдало обраною професію – 50 %, а того, хто помилково визначився зі сферою діяльності та працює без бажання – 30 % [8].

Автор теорії *збагаченої праці* Ф. Герцберг указує: "Якщо праця (labour) нудна, монотонна або неприємна, то людина стане працювати тільки заради того, щоб уникнути матеріальних позбавлень і несхвалення. І навпаки, для людей будь-якої культури й у будь-якому регіоні завжди кращим мотиватором праці є власне уміння робити конкретну роботу (work), яка відповідає їхнім здібностям, звичайно, за умови, що така робота їм надана" [9]. "Збагачення праці, – аналізують Ф. Герцберг і М. У. Майнер, − допомагає так організувати роботу, щоб здібності та можливості їх виявити зростали у працівників швидкими темпами" [9]. З їхнього погляду, якщо спеціаліст, який визначається, розуміє, що збагачена праця надасть або, навпаки, не надасть йому можливість розкрити власний професійний потенціал і побудувати професійну кар'єру, то він буде робити свій вибір свідомо, а не інтуїтивно [9].

Тут важливим вважаємо зауважити: з нашого погляду, самовизначення в зазначеному розумінні не дорівнює самоідентифікації. Самовизначення (як складний і тривалий у часі процес) – це послідовність руху, а самоідентифікація – напрям, у якому відбувається процес самовизначення. Саме в цьому аспекті усвідомлення структури процесу професійного самовизначення та виокремлення специфічних для професії соціального працівника рис зазначеного процесу є шляхом до окреслення контурів можливих нових форм і методів виховно-освітнього процесу.

Як підхід для аналізу структури акту самовизначення ми задіяли модель, що запропонована П. Г. Щедровицьким у працях, присвячених позиціонуванню/самовизначенню/самоідентифікації. На рис. 1 визначено основні групи чинників, що впливають на особистість у процесі самовизначення.

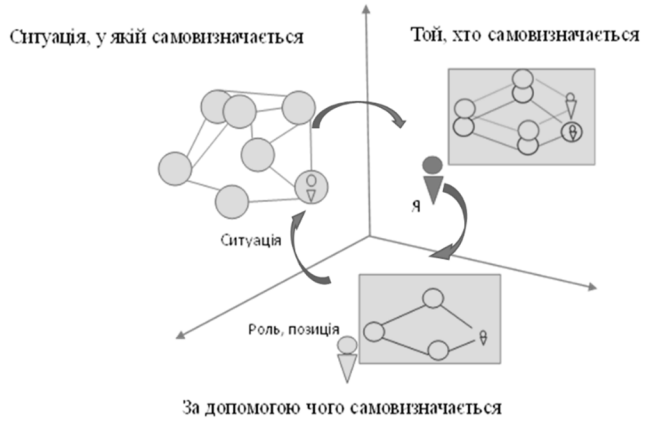

Рис. 1. Основні групи чинників, що впливають на особистість у процесі самовизначення

Рисунок відбиває уявлення про процес самовизначення як взаємодію трьох площин, на перетині яких відбувається акт самовизначення. Площина "Я" є сукупністю особистісних якостей індивіда: психологічних рис, що обумовлені його фізіологічними особливостями, комплексом культурних норм, набутих через процес соціалізації, уявлень про себе та інших, уявлень про процеси в суспільстві та норми взаємодії в ньому. Площина "Ситуація" відображає реально існуючу ситуацію, що складається з елементів ситуації та взаємин між ними. Площина "Роль, позиція" відбиває те, з якої позиції, ролі суб'єкт самовизначення діє в цій ситуації (такій, як вона відбивається у його свідомості), ким себе уявляє той, хто самовизначається в процесі вибору.

У реальності всі ці фактори "зліплені" у свідомості індивіда, відбуваються в ній як безперервний процес роздумів та оцінок ситуації, якостей і впливів інших елементів, що включені у взаємодію в уявленні того, хто самовизначається.

З нашого погляду наведена модель акту самовизначення допомагає "розліпити" процеси, що відбуваються в період самовизначення, надати інструменти для більш точної рефлексії, зробити самовизначення якіснішим.

Виходячи у площину "Я", суб'єкт самовизначення (чи педагог у процесі аналізу профілю студента) має можливість виокремити індивідуальні якості, що допомагатимуть чи заважатимуть професійному виконанню функцій майбутнього соціального працівника. Асертивність чи конфліктність, екстравертна чи інтровертна спрямованість індивіда, стресостійкість чи емоційна вразливість – усе це формує і обставини, за яких відбуватиметься реалізація його обов'язків, і усвідомлення власної задоволеності від їх виконання, і, як наслідок, якість наданих соціальних послуг. Безперечно, що великою допомогою для оцінювання таких якостей може бути створення "ідеальної" моделі комплексу особистісних рис працівника соціальної сфери, які, з погляду теоретичних напрацювань, є необхідними для його роботи. Важливим питанням залишається й те, чи є цей набір рис інваріантним, фіксованим, таким, що не можна скоректувати чи, навпаки, за допомогою різноманітного навчально-виховного комплексу дій можна формувати необхідні якості майбутнього соціального працівника.

У площині "Роль, позиція" той, хто самовизначається, проєктує можливу взаємодію з іншими елементами та чинниками ситуації, можливі ефекти такого самовизначення з погляду уявлень про те, ким він є або ким хоче бути в ситуації, щодо якої відбувається оцінювання. Уявлення про власну місію, про те, що є метою існування людства, про позитивні чи негативні наслідки конкретного вибору для життя суб'єкта самовизначення, його можливого авторитету чи задоволення внутрішніх потреб – також предмет аналізу в цій площині. Наприклад, визначаючись із позиції "Член суспільства", майбутній соціальний працівник може обирати цю професію як можливість бути корисним для інших, отримати соціальне схвалення. І, поряд із цим, переміщаючись у позицію "Голова сім'ї", він може знайти низку аргументів проти такого вибору під впливом уявлень про невисокий статус професії чи недостатність матеріальної винагороди за виконувані функції. Для викладача аналіз такого комплексу питань дає можливість опрацьовувати напрями розробки та застосування конкретних навчально-виховних методів, що сприяють усвідомленню студентами комплементарності їхніх індивідуальних уявлень щодо обраної професії.

Площина "Ситуація" відображає реальну ситуацію, щодо якої відбувається процес самовизначення. Найбільш важливим тут є максимально повне й точне виокремлення елементів, взаємодій і впливів, що існують усередині того фрагмента системи, до якого включений або планує бути включеним суб'єкт самовизначення. Володіючи такою інформацією, той, хто самовизначається, має змогу враховувати фактори, що окреслюють його можливості. Отже, методи відображення й передання знань про систему соціальної роботи, з нашого погляду, мають посідати важливе місце в навчально-виховному процесі, даючи студенту можливість свідомо проєктувати свій професійний шлях.

Висновки. Таким чином, методи, що знижуватимуть невизначеність для студента в розглянутих трьох площинах, будуть спонукати його до більш точного, відрефлексованого вибору. Виходячи з положень системного аналізу, вважаємо, що, озброєний структурою, яка допомагає усвідомити комплекс цінностей, місію та простір, у якому відбуватиметься його професійне становлення, студент матиме можливість реалізувати своє самовизначення не на основі проб і помилок чи нав'язаних оточенням стереотипів, а завдяки комплексу знань і вмінь, переданих йому в процесі навчання. У свою чергу, такий вибір закладатиме основу для успішної професійної самореалізації соціального працівника за рахунок задоволення індивідуальних і соціальних потреб.

Список використаних джерел

1. Про затвердження "Положення про професійну орієнтацію молоді, яка навчається" : Наказ Міністерства освіти України, Міністерства праці України і Міністерства у справах молоді і спорту України від 2 червня 1995 року № 159/30/1526 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0198-95#o12.

2. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособие для студ. вузов / Э. Ф. Зеер. – 4-е изд., перераб. и доп. – М. : Академ. Проект ; Фонд "Мир", 2006. – 336 с.

3. Щедровицкий Г. П. Схема мыследеятельности – системно-структурное строение, смысл и содержание / Г. П. Щедровицкий // Системные исследования. Методологические проблемы (ежегодник). – М., 1987.

4. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Междунар. гуманитар. фонд "Знание", 1996. – 312 с.
5. Дубінка М. М. Специфіка професійного самовизначення особистості майбутнього фахівця / М. М. Дубінка // Наук. зап. КДПУ. Серія: Педагогічні науки. – Кіровоград, 2015. – Вип. 140. – С. 47–51.
6. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи / Е. И. Головаха. – К. : Наук. думка, 1988. – 144 с.
7. Оссовский В. Л. Формирование трудовых ориентаций молодежи: методологические и методические проблемы социологического исследования / В. Л. Оссовский. – К. : Наук. думка, 1985. – 124 с.
8. Энциклопедия профессионального образования: в 3 т. / под ред. С. Я. Батышева. – М. : АПО, 1998. – 568 с.
9. Херцберг Ф. Побуждения к труду и производственная мотивация. Социологические исследования / Ф. Херцберг, М. У. Майнер. – 1990. – № 1. – С. 122–131.

References

1. Pro zatverdzhennia "Polozhennia pro profesiinu oriientatsiiu molodi, yaka navchaietsia": Nakaz Ministerstva osvity Ukrainy, Ministerstva pratsi Ukrainy i Ministerstva u spravakh molodi i sportu Ukrainy vid 2 chervnia 1995 roku N 159/30/1526. [Elektronnyi resur]. Rezhym dostupu: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0198-95#o12
2. Zeer Je. F. Psihologija professij: ucheb. posobie dlja studentov vuzov. 4-e izd., pererab., dop. Moskva: Akadem. Proekt; Fond "Mir", 2006. 336 s.
3. Shhedrovickij G.P. Shema mysledejatel'nosti – sistemno-strukturnoe stroenie, smysl i soderzhanie. *Sistemnye issledovanija. Metodologicheskie problemy. Ezhegodnik.* 1987.
4. Markova A. K. Psihologija professionalizma. M.: Mezhdunarodnyj gumanitarnyj fond "Znanie", 1996. 312 s.
5. Dubinka M. M. Spetsyfika profesiinoho samovyznachennia osobystosti maibutnoho fakhivtsia. *Nauk. zap. KDPU. Seriia: Pedahohichni nauky.* Kirovohrad: Vyp. 140, 2015. S. 47–51.
6. Golovaha E.I. Zhiznennaja perspektiva i professional'noe samoopredelenie molodezhi. Kiev: Naukova dumka, 1988. 144 s.
7. Ossovskij V. L. Formirovanie trudovyh orientacij molodezhi: metodologicheskie i metodicheskie problemy sociologicheskogo issledovanija. Kiev: Naukova dumka, 1985. 124 s.
8. Jenciklopedija professional'nogo obrazovanija: v 3-t / Pod red. S.Ja. Batysheva. M., APO, 1998. 568 s.
9. Hercberg F., Majner M. U. Pobuzhdenija k trudu i proizvodstvennaja motivacija. *Sociolog. issledovanija.* №1, 1990. S. 122–131.

Надійшла до редколегії 01.02.2020
Рецензовано 15.02.2020

I. Bodrova, Postgraduate Stud.,
National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine
ORCID iD 0000-0003-3510-0039

THEORETICAL ANALYSIS OF THE MODEL OF PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION OF THE FUTURE SOCIAL WORKER

The article discusses the provisions of research on the problems of models of professional self-determination. The approaches of scientists to understanding the essence of the concepts of "self-determination", "professional self-determination" are analyzed.

The relevance of the topic is due to the fact that the system of professional training of future specialists is not sufficiently aimed at the formation of a specialist as a person and professional with a certain set of personal qualities, values, knowledge, abilities and skills. There is growing interest not only in the development of the theory and practice of social work, but also in the personality of a professional, his features and qualitative characteristics.

This work is an attempt to generalize the existing models of professional self-determination and to reveal the specificity of the circumstances of such self-determination for the sphere of social work, as a separate case of self-determination, acquires specific features due to the conflict of individual features and ideas of the future social worker about himself, his role and status in the communities surrounding the individual , about society (formed by cultural norms) and individual factors that are characteristic of this field of activity.

The article used such research methods as the method of theoretical analysis, modeling, abstraction.

As an approach for analyzing the structure of the act of self-determination, we used the model proposed by P.G. Shchedrovitsky in works on positioning / self-determination / self-identification.

The analysis of the phenomenon of professional self-determination through the prism of this model of the act of self-determination made it possible to single out the specifics of the main groups of factors relevant to the process of professional self-determination of a future social worker.

Keywords: self-determination, professional self-determination, act of self-determination, structure of the act of self-determination, personality, factors of self-determination of a social worker.

И. Бодрова, асп.
Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова, Киев, Украина
ORCID iD 0000-0003-3510-0039

ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ МОДЕЛИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ БУДУЩЕГО СОЦИАЛЬНОГО РАБОТНИКА

Проанализированы положения исследований по проблемам моделей профессионального самоопределения. Анализ этого феномена сквозь призму модели акта самоопределения, предложенной П. Щедровицким в ряде научных работ по этой проблеме, позволил выделить специфику основных групп факторов, актуальных для процесса профессионального самоопределения будущего социального работника.

Ключевые слова: самоопределение, профессиональное самоопределение, акт самоопределения, структура акта самоопределения, личность, факторы самоопределения социального работника.